

AZ 1984 SZELLEME MAGYARORSZÁGON 1945 ÉS 1956 KÖZÖTT

Gyarmati György: A Rákosi-korszak.

***Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon,
1945–1956***

*volt ki vallatott vélt vallottat,
vélt, ki vallott s vallt, ki vallatott:
»ki volt a vallatott?«– kivált kivolta
érdekelte volt a vallatót s kivallottuk
mindent bevallott: vallató volt!
s most már ő vallatott, volt kivallatói
váltak vallatottá, kivált kivoltuk
érdekelte őt: »váltak vallatottak?«
volt a kérdés s a valló vallatók
kivallották kivoltuk: kínvallatók
(kinn vallók, benn vallatottak)
kivallott javallatuk, egy vállalat volt
volt vallatókból, kik felváltva vallatnak
s vallanak
SZILÁGYI ÁKOS: A VÁLLALAT*

■ Az idézett, Kafka által megteremtett szürreális világot felidéző Szilágyi Ákos-verssorokat választotta Gyarmati György a Rákosi-korszakot monografikusan feldolgozó könyvének mottójául. A versben a morális és jogi szempontból meghatározott – és kizárólag e kategóriák értelmében racionális – szerepek (valló és vallatott) relatívvá válnak, úgy, ahogyan a Rákosi-korszakot jellemző rendszerváltó fordulatok is állandó cezúrát jelentettek, nem csupán politikai és jogi, hanem – a diktatórikus, avagy totalitárius rendszerek jellegéből adódóan – gazdasági, társadalmi és kulturális vonatkozások tekintetében is. A Rákosi-korszak évtizedének politikai dinamikája – távolabbról nézve – az egész 20. századi Magyarország történetének is egyik fontos meghatározója. A Magyarország „rövid huszadik századi” (1918–1989/1990) történetét meghatározó „politikai-ideológiai széttöredezetség, fragmentáltság” következtében a megnevezett csekély hét évtizedet kilenc rendszerváltás, illetve rendszerváltási kísérlet bontja le különálló korszakokra/szakaszokra. A folyamatot megtörő, múlttal va-

ló szakítási kísérletekkel – a 89/90-es fordulat kivételével – intézményes és személyi számonkérés társult, melynek ideológiai alapját az eltörölni kívánt korszak démonizálása és a szükségszerűen kiirandó gonosz képének víziószerű látomása előfeltételezte. (21.)

Az említett rendszerváltások közé eső korszakok majd mindegyikének volt egy többé-kevésbé stabilizált, nyugvópontonra jutott, konszolidált periódusa. Ez alól a Gyarmati György által feldolgozott/elemezett évtized kivételt képez, melynek oka közel sem kizárólag a korszak rövidségében keresendő. 1945 és 1956 között három rendszerátalakítási kísérlet volt napirenden: „egy parlamenti demokráciát teremteni igyekvő, egy diktatórikus és egy ettől szabadulni próbáló”. (23.) A könyv szerkezete e próbálkozások köré épített.

A megnevezett kísérletek közül az első kronológiai szempontból 1945 és 47 közé tehető. A második világháborút követő éveket a szerző a „presztálinizálás” korszakának nevezi, mindazonáltal a kommunisták és a polgári irányvonalat

képviselő pártok közötti hatalom megszerzéséért folyó küzdelem jellemzi leginkább a világháborút követő két évet. Magyarország belpolitikai helyzetének az alakulását a második világegést követően elsősorban a szovjet és az amerikai érdekek, illetve a két (szuper)hatalom között fennálló erőviszony vagy inkább a két hatalom egymásról alkotott képe határozta meg. A háború alatt született szerződésekből is élesen körvonalazódó, a térség letti szovjet befolyás igényének kézzelfogható következményeként a háborút lezáró fegyverszüneti szerződéseket követően Magyarország területét a Vörös Hadsereg szállta meg. A Szovjetunió seregeinek magyarországi jelenléte mellett a Szövetséges Ellenőrző Tanács szovjet vezetője (K. J. Vorosilov) volt Sztálin e térségre vonatkozó akarata maradéktalan végrehajtásának a garanciája. Az 1947. február 10-én aláírt párizsi békeszerződést követően az amúgy is feszültségekkel telített nemzetközi helyzet egyre inkább a hidegháborús állapot irányába haladt, melynek szempontjából Truman elnök 1947. március 12-én elmondott, kongresszushoz intézett beszéde határkönek számít. Ugyanez év júniusában G. C. Marshall amerikai külügyminiszter meghirdette a később Marshall-tervként elhíresült amerikai segélyprogramot. A Marshall-segély Szovjetunió részéről való visszautasítása és a kelet-európai országok programban való részvételének ugyancsak a Szovjetunió általi megvételzése „az atlanti hatalmak számára ez (is) jelezte, hogy Moszkva a háborús győzelem révén közvetlen akciórádiuszába került térséget immár politikailag és gazdaságilag is saját zárt életterévé kívánja szervezni”. (115.) Az 1947. augusztus 31-ei „kékcédulás” országgyűlési választások, helyesebben a kommunisták választások előtt, alatt és ezt követően kifejtett tevékenysége következtében a hatalom tényleges birtokosává a Magyar Kommunista Párt vált. A még ez évben létrehozott Kominform (Kommunista és Munkáspártok Tájékoztató Irodája) „alapító nyilatkozata arra szólította fel a szervezetbe tömörült kommunista pártokat, hogy országaikban vegyék át a hatalmat”. (114.)

A tényleges hatalom megszerzését követően az 1948 és 53 közötti időszak a párturalom intézményes kiépítésének és a Rákosi-korszak legsötétebb terrorural-

mának az a periódusa, mely a sztálinizmus dogmájának a legortodoxabb értelemben vett magyarországi kiépítésére/megvalósítására tett kísérlet korszaka is egyben. 1949-ben, a KGST (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa) létrehozásával a Szovjetunió és a csatlós államok között egy sajátos, hegemonián nyugvó gazdasági kapcsolatrendszer öltött jogi formát, melyet a szovjet típusú gazdasági fejlődésre/fejlesztésre (tervgazdálkodás, államosítás, kollektivizálás, erőltetett iparosítás) való áttérés egészített ki. A sztálinizálás a politikai és a gazdasági „balra át” mellett a kultúrát is erőteljesen érintette, azonban ezen a téren a törés nem 1945-ben, hanem a szocialista realizmus irányzatának kötelező direktívává válásával, 1949-ben következett be. Ugyancsak a szovjet példa nyomán az ateizmus a hivatalos diskurzus szerves részévé lépett elő. Az egyház ellen fogantatosított intézkedések is hozzájárultak annak az ellenállói körnek az egyre tisztább körvonalazódásához, melynek legjelentősebb képviselője Mindszenty József esztergomi bíboros-érsek volt. 1948-as letartóztatása és 1949-ben való életfogytiglan tartó fegyházra való ítélete a társadalom egy jelentős részében igen erős ellenérzést váltott ki a kommunistákkal szemben. Az 1948-as év másik kiemelkedő eseménye a kommunisták szocialistákkal való egyesülése volt. 1949-ben a pártegyesítés során megalakult MDP (Magyar Dolgozók Pártja) új, egylistás szavazási rendben folyó (tehát kockázatmentes) választásokat szervezett, melynek célja a Moszkvának való bizonyítás, ugyanakkor belpolitikai szempontból a hatalom birtoklásának a legitimitációja volt. Ugyancsak a legitimitás látszatának – és a Moszkva iránti lojalitás bizonyításának az igénye volt az, aminek következtében 1949. augusztusában a „népfront” parlamentje új alkotmányt fogadott el. Az alkotmány preambuluma szerint a Magyar Népköztársaság „a Szovjetunióra támaszkodva [...] megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, s országunk a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé”. (139.) Az alaptörvényt – a kelet-európai szatellitországok szovjet mintájú alkotmányaihoz hasonlóan – a jogállamiság látszatának igényével szövegezték meg, ennek ellenére tüzetesebb vizsgálódás során az ellentmondások szembetűnőek, és ez a kortársak egy részének sem kerülte el a figyelmét.

A társadalmi támogatottság hiánya és a totalitárius államok rendszerimmanens jellege következtében az 1948–1952-es éveket a terror jellemzi leginkább, mellyel szemben a társadalom egyetlen tagja sem élvezett védeltséget. A szovjet–jugoszláv konfliktus lecsapódásaként értelmezhető Rajk-per előre jelezte a párttagok ellen 1950-ben indult offenzívát és ezzel egy időben az 1951–52-es évek véres korszakát. A határtalan erőszak sokrétű következményei, az 1945 és 1948 közötti rövid periódusban bekövetkező kettős rendszerváltás és a hidegháborús konfliktusok eredményezte irracionális méreteket öltő hadigazdasági termelés az 1952/53-as év fordulójára a rendszer válságát eredményezte – „a növekedés nehézségeit felváltotta a nehézségek növekedése” –, (292.) melyet Sztálin márciusban bekövetkező halála tett végérvényessé. A válságkezelés mikéntjére a Rákosi Mátyás körül kiépített személyi kultusz nyújtott Moszkva számára kézenfekvő választ, mindazonáltal „a posztstálinista szovjet vezetés úgy várt el érdemi korrekciókat a magyar pártállami rendszer működési mechanizmusában, hogy annak első számú reprezentánsa, Rákosi – Sztálinnal ellentétben – nemcsak hogy életben volt, de még pártvezetői pozíciójában is meghagyták”, miközben a miniszterelnöki tisztség betöltésére Nagy Imrét jelölték ki, mellyel egy időben a kormányt – az addigi kizárólagos és közvetlen pártirányítás rovására – nagyobb hatáskörrel ruházták fel. (330.)

Nagy Imre miniszterelnökségének ideje alatt az életszínvonal javulása és a politikai enyhülés annak ellenére is érezhető volt, hogy Rákosi a pártelnöki pozícióból minden erejével igyekezett akadályozni/akadályoztatni vagy teljes egészében megkontrázni a kormány határozatait. 1954 októberében Rákosi Mátyás Moszkvába való távozásával látszólag a Nagy Imre vezette irányvonal kerekedett felül, azonban a pártelnöknek – a Szovjetunió Kommunista Pártján (SZKP) belüli erőviszonyok módosulása és a „nemzetközi helyzet fokozódása” miatt – sikerült maga mellé állítani a szovjet prezídium tagjainak többségét, így a magyar pártvezetés moszkvai jelenése alkalmával (1955. január) – melyet Rákosi Mátyás indítványozott – Nagy Imre kapott rosszalló kritikát. Ezzel Rákosi feljogosítva érezte magát a miniszterelnök által képviselt

„új szakasz” befagyasztására és Nagy Imre személyének teljes diszkreditálására. Az MDP Központi Vezetőségének ülésén (1955. március) született „márciusi határozatok” a resztálinizációs fordulatot rögzítették, mindazonáltal a Sztálin halála és belpolitikai viszonylatban a Nagy Imre miniszterelnöksége alatti intézkedések utóhatásai nem tették lehetővé Rákosi számára a sztálinizmus ötvenes évek elején kiépített rendszerének restaurálását. Ny. Sz. Hruscsov titkosnak szánt retrospektív értékelése a „személyi kultuszról és annak következményeiről”, melyet az SZKP XX. kongresszusa alkalmával mondott el, végérvényesen kompromittálta a Sztálin által kiépített rendszer(eke)t. A szovjet irányváltás ellenére is intranszigiens és a körülményeket figyelembe véve (lásd például a jugoszláv–szovjet kapcsolat konszolidálása vagy Rajk László felmentése) már-már anakronisztikus politikát folytató Rákosi első titkári tisztségéből való elmozdítását a formálódó ellenzéki körök is siettetették, így 1956. július 18-ai „felmentése” senkit sem ért váratlanul, de a pártvezetés élén bekövetkezett személycserék értékelése közel sem volt egyöntetű. Gerő Ernő első titkári kinevezése – annak ellenére, hogy az új vezetés programnyilatkozata majdnem szó szerint idézte fel (a pártból ebben az időszakban kizárt) Nagy Imre 1953-as kormányprogramját – belpolitikai szempontból nem jelentett többet a Rákosi-rendszer reinkarnációja és a tanácstalanság közötti ingadozásnál.

Ebben a bizonytalan köz- és politikai hangulatban került sor, helyesebben kellett hogy sor kerüljön az immáron elodázhatatlanná vált koncepciók perек neve-sebb áldozatainak az újratemetésére. A szertartást követő napokban az ellenzéki csoportok tevékenysége megélnéknült, és 1956. október 22-én a budapesti műgyetemisták 16 pontba szedve fogalmazták meg követeléseiket, melyek gyakorlati adaptálása érdekében október 23-án tömegüntetés is kibontakozott. A hatalom és a tüntetők közötti egyetlen kapocs Nagy Imre személye volt, akit – az események következtében – újra miniszterelnökké neveztek ki (október 24.). Október 25-én a Kossuth téri vérfürdőt követően, a Magyarországra küldött szovjet pártvezetés képviselői az MDP első titkárává Kádár Jánost tették meg. A forradalom eseményeinek sorában 28-a tekinthető

fordulatnak, amikor Nagy Imre a ráruházott kormányfői státusnak megfelelő hatalom birtokába került, és ezzel egy időben – a korábbi nyilatkozataival ellentétben – a megmozdulást illető állásfoglalása a tüntetőkhöz látszott közelíteni. Nagy Imre nyilatkozatai mellett a kormányprogram és a végrehajtói hatalom intézkedései is egyre közelebb kerültek a forradalmi programhoz, így 30-án a miniszterelnök bejelentette az egypártrendszer végét, illetve a többpárti kormányzati rendszer felélesztését. Ugyanezen a napon a szovjet kormány hivatalos dokumentumban nem csupán a Budapestről, hanem a Magyarország területéről való kivonulás esélyét is megcilllantotta, miközben egyre több szovjet katona közeledt a főváros felé. November 1-jén Nagy Imre rádiónyilatkozatban deklarálta az ország semlegességét, vagyis a Varsói Szerződésből való kilépését. Gyarmati György – a korábbi historiográfiai megközelítéssel szemben – azonban az elemzett dokumentumokra támaszkodva elutasítja azt a nézetet, mely szerint a kormány által tett semlegességi nyilatkozat lenne a közvetlen előzménye a második szovjet invázióknak, mely november 4-én indult meg, és bő egy hét alatt vérbe fojtotta a szabadságharcot. A forradalom elleni offenzíva megindításával egy időben az SZKP bábáskodásával egy Kádár János köré csoportosuló ellenkormány jött létre, melynek tagjai november 7-én érkeztek meg, illetve vissza Budapestre. A forradalom vérbe fojtását követően az újjászervezett párt (Magyar Szocialista Munkáspárt) november végére formába öntötte az eseményekkel szembeni hivatalos álláspontot, mely „jogi alapjául” szolgált a forradalmi kormány és az „ellenforradalmi aktivistákkal” szembeni represszív intézkedéseknek, illetve a párturalom restaurálásának.

Gyarmati György monográfiája a 20. századi Magyarország 1945 és 1956 kö-

zötti periódusáról hiánypótló és egyben a korszak historiográfiai toposzait újraértékelő műnek tekinthető. A fentiekben vázoltakkal a kiadvány fontosabb témáit igyekeztünk ismertetni, az események közötti logikai ok-okozati kapcsolat felvillantására fektetve a hangsúlyt.

A szerző elsősorban a politikatörténet szempontjából¹ kronologikus szerkesztési elvet követve mutatja be a Rákosi-korszak Magyarországot, a nemzetközi téren folyó hatalmi versengésbe és hidegháborús konfliktusokba szorosban beágyazva. A könyvet közérthető nyelvezete, átlátható, logikusan felépített szerkezete/strukturáltsága és a benne közölt bő képanyag a nagyközönség számára is érthető/élményt nyújtó olvasmánnyá teszi,² ennek ellenére közel sem (kizárólag) tudománynpszerűsítő kiadvány. Ezt bizonyítja a szerző által használt (és a jegyzetekben pontosan megjelölt) források bő tárháza (is), mely az elsődleges és a másodlagos források széles körű ismeretéről tanúskodik. A többnemű források egyazon témára vonatkozó használata a kérdéskör megvilágítását több szempontból teszi lehetővé, így a műben nem kizárólag a hatalom narratívája, hanem a kortársak eseményekről (számunkra a Történelemlről) alkotott képe is világossá válik. Ennek a (majd minden esetben) egymással párhuzamosan haladó diskurzusnak az erőteljesebb érzékeltetése céljából a szerző olvasószövegeket/forrástörödeléket is közöl az egyes fejezetekben. A törzsszöveg statisztikai adatait összefoglaló táblázatok beiktatása nagyban megkönnyíti a számok olvasó általi értelmezését, és a fejlődés látványos kimutatásának megfelelően alkalmazott eszköze is. A kiadvány végén közölt név- és képmutató nagyban elősegíti a kötet segédkönyvként vagy egyetemi tankönyvként való használatát is.

Both Noémi Zsuzsanna

■ JEGYZETEK

1. Annak ellenére, hogy a könyv szerkesztője és fő témája egyaránt a magyarországi belpolitika alakulása a Rákosi-korszakban, a szerző egyáltalán nem zárkózik el a gazdasági, társadalmi és kulturális élet alakulásának a tárgyalásától, ami lévén, hogy egy totalitárius rendszerről van szó, lehetetlen is lenne, hiszen ennek immanens jellemzője a hatalom köz- és magánszférában való állandó jelenléte és alakító/formáló ereje.

2. A 361. oldalon közölt Hegedüs András „ábrázoló” fénykép a posztmodern irányzat hívei számára is érdekes lehet.